

थौकन्ह

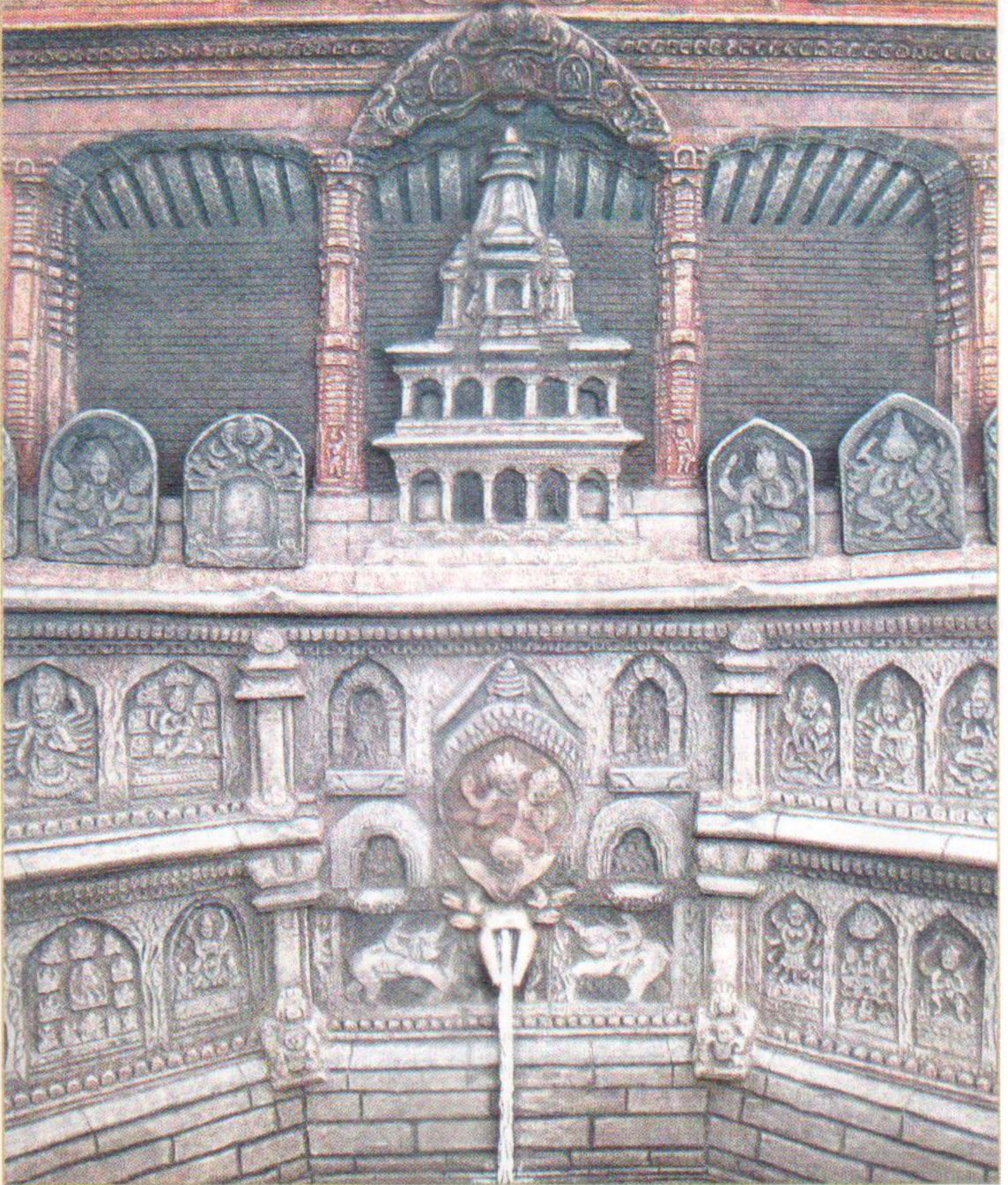
ल्यपौ

भीत गुगु नाना समस्यां न्ह्यपना च्वैन थौकन्ह,
उगु समस्या दूर यायेत न्ह्या वया च्वैन "थौकन्ह"
- वित्तर हृदय

(थौकन्ह मासिक)

• तै ६७, ल्या: ९, अर्थाः २५० • वे.सं. ११३८ थिला/पोहेला • वि.सं. २०७८ पुस

Thaunkanhe - Nepal Bhasa Monthly | Dec 2017-Jan 2018

■ राजितवहादुर श्रेष्ठ

संस्कृत काव्यशास्त्रकथं नायिका-भेद

१. न्याय

थःहं खंगु, न्यनागु वा अनुभव यानागु विषयवस्तुयात कयाः कलात्मक ढंगं व्याख्या, विश्लेषण यानाः च्वयेफुम्ह सर्वज्ञाता, प्रतिभाशाली, बुद्धिमानीम्ह व्यक्ति हे कवि खः। कविं छु च्वल, व काव्य जुइ। काव्ययात सुस्पष्ट, सुव्यवस्थित व दिशानिर्देश काव्यशास्त्रं याइ। काव्यशास्त्रयात क्रियाकल्प, काव्यालंकार, अलंकारशास्त्र, साहित्यविद्या, आलोचनाशास्त्र, साहित्य-सिद्धान्त, काव्य-सिद्धान्त, पौरस्त्य समालोचना आदि न धायेगु याः (पौडेल, २०५७:६)। ईपू न्हापांगु शदीयाम्ह भरतमुनिया 'नाट्य शास्त्रम्' सिबयु न्ह्यःया संस्कृत काव्यशास्त्र थौतक प्राप्त मजुनि। उकिं अनुसन्धातापिसं 'नाट्यशास्त्रम्' सफू हे संस्कृत काव्यशास्त्रयु दकलय न्हापांगु शास्त्रीय-ग्रन्थकथं नालातःगु दु। संस्कृत काव्यशास्त्रसम्बन्धी चिन्तन मनन यानावपि संस्कृत-काव्यशास्त्रीत आपालं दु।

२. नायिका-भेद

दृश्यकाव्यअन्तर्गत रुपकया भिन्ना भेद दु। रुपकया भिन्ना भेदमध्ये नाटक नं छगू खः। नाटकयु गुलि नायकया महत्व दै, उलि हे महत्वपूर्ण भूमिका नायिकाया नं दै। संस्कृत नाटकयु नायिकायात विशेषस्थान बीगु याः। अवस्था, रुप, गुण, उमेर, थायु, संस्कृतिकथं नायिकाया भूमिका पानाच्चनी। थये थीथी भूमिकायु खनेदैपि नायिकाया रुप, गुण, अवस्था, उमेरया आधारयु हे विभिन्न संस्कृत काव्यशास्त्रीतयुसं नायिकाया प्रकार (भेद)बारे थःथःगु काव्यशास्त्रयु चर्चा यानावन।

विभिन्न नाटकयु नायिका-भेदया चर्चा भरतया नाट्यशास्त्रनिसं शुरु जुल। भरतं थःगु नाट्यशास्त्रया २३, २४ व ३४ अध्याययु नायक, नायिका व मेमेपिं पात्रतयुगु चर्चा यानातःगु दु।

रुपगुणशीलयौवनमाधुर्यशक्तिसंपन्ना ॥ ६२ ॥

विशदा स्निग्धा मधुरा पेशलवचनाभिरक्तर्कटी च।

योग्या याभक्षुभिता लयतालज्ञा रसैस्तु संयुक्ता ॥ ३३ ॥

एवविधगुणैर्युक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञैः।

थुकथं भरतया नाट्यशास्त्रकथं नायिका रुपवती, गुण, शील, यौवन, मधुरता, शक्तिवान, प्रसन्न, स्नेहपूर्ण, भावपूर्ण वचन ल्हाइम्ह, योग्यम्ह, लोभ मदुम्ह, लयतालया ज्ञान दुम्ह, रसयुक्तम्ह जुइ (मिश्र, २०१५:१११)।

नायिका-भेदया विवेचना विशेष यानाः काव्यशास्त्रयु रससिद्धान्तअन्तर्गत यानातःगु दु। नायिकाभेदया चर्चा याःपि काव्यशास्त्री व काव्यशास्त्र थुकथं दु -

भरत (ईपू न्हापांगु शदी)	नाट्यशास्त्र
अज्ञात (अ. ९ शदी)	अग्निपुराण
रुद्रत (९ शदी)	काव्यालंकारसूत्र
रुद्रभट्ट (अ. ९-११ शदी)	शृंगारतिलक
भोज (११ शदी)	सरस्वतीकण्ठाभरण व शृंगारप्रकाश
वाग्भट्ट न्हापांम्ह (१२ शदी)	वाग्भट्टालंकार
हेमचन्द्र (अ. ११-१२ शदी)	काव्यानुशासन
शारदातनय (१२ शदी)	भावप्रकाश

भानुदत्त (१३ शदी)	रसमंजरी व रसतरंगिणी
विद्यानाथ (१४ शदी)	प्रतापरुद्रयशोभूषण
शिंगभुपाल (१४ शदी)	रसार्णवसुधाकर
वाग्भट निम्हम्ह (१४ शदी)	काव्यानुशासन
विश्वनाथ (१४ शदी)	साहित्यदर्पण
रूपगोस्वामी (१६ शदी)	उज्ज्वलनीलमणि
केशव मिश्र (१६ शदी)	अलंकारशेखर
अच्युत शर्मा (१९ शदी)	साहित्यसार

चव्यु न्ह्यथनापिं फुकक हे रसवादी काव्यशास्त्रीतयूसं थःथःगु काव्यशास्त्रय् रसअन्तर्गत श्रृंगाररस उत्पत्तिया नितीं आलम्बनविभावया चर्चा याःबल्यु नायिका-भेदया उल्लेख यानातःगु दु (वर्मा, २०१३:३३४)। काव्यशास्त्रीतयूसं थीथी आधारय् नायिका-भेदया चर्चा यानातःगु दु।

२.१ नायकलिसेया सामाजिकसम्बन्धया आधारय्

नायकलिसेया सामाजिकसम्बन्धया आधारय् नायिकाया स्वंगू भेद दु -

२.१.१ स्वकीया

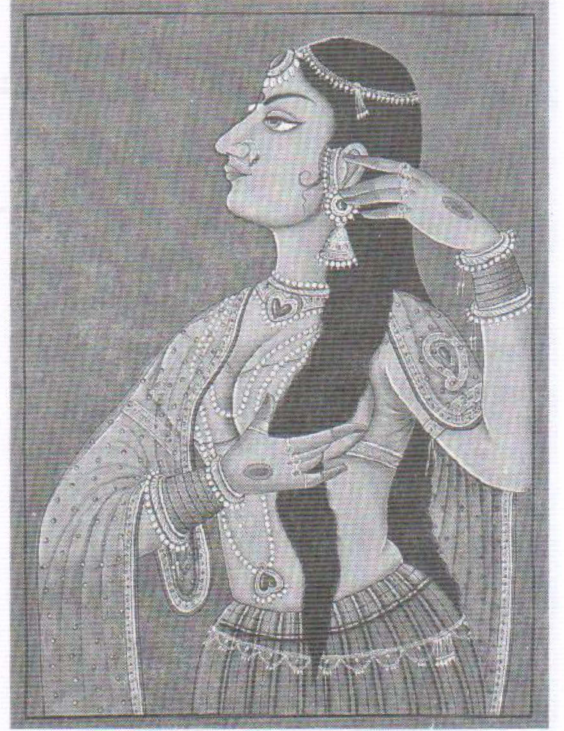
थः मिजंप्रति भक्तिभाव तथाः पतिव्रताधर्म पालना याइम्ह नायिका हे स्वकीया खः। विहा जूम्ह मिसां थः मिजंप्रति मन, वचन व कर्म भक्तिभाव क्यनीगु हे स्वकीया भाव खः। स्वकीया नायिका अष्टांगवती जुइ। इमिके च्याता गुण - यौवन, रूप, गुण, शील, प्रेम, कुल, वैभव व भूषण दइ। स्वकीया नायिकाया छम्ह जक मिजं जुइ। स्वकीया खँवः न्हापां अनिपुराणय् प्रयोग जूगु खः। थ्व सिबय् न्ह्यः भरतं कुलजा व रुद्रटं आत्मीया छ्यःगु खः।

२.१.२ परकीया

थः मिजं दयेकं नं मेम्हलिसे औपचारिक वा अनौपचारिक बिहाः याइम्ह नायिका हे परकीया खः। परकीया-नायिकाया निश्चित ल्याखं मिजं दै।

२.१.३ साधारण

अल्याख मिजं दुम्ह नगरवधु हे साधारण नायिका

खः। साधारण-नायिकाया मिजं निश्चित जुइमखु। छलकपट यायेसःम्ह, नक्कली प्रेम यायेसःम्ह, थःगु यौवन ब्वयाजुइम्ह नायिका जूगुलिं थुमित गुलिं गुलिं काव्यशास्त्रीतयूसं वेश्या धकाः नं सम्बोधन याः। साधारण नायिका साभा जुइ (भट्टराई, २०३१:३६५)।

२.२ उमेरया ल्याखं नायिका-भेद

उमेरया आधारय् नायिकाया स्वंगू भेद दु -

२.१.१ मुग्धा

मुग्धाया अर्थ खः - स्तब्ध, विमूढ, भ्रमित, विभ्रान्त, सुन्दर। यौवनया नवसंचार जुयाच्वम्ह मछाःपहः दुम्ह, कामभावनां बिलिबिलि जाःम्ह, नकतिनिम्ह नच्चावम्ह नायिका मुग्धा खः। यौवना नकतिनि पिज्वःम्ह नायिका हे मुग्धा खः (तत्रांकुरितयौवना मुग्धा)। मुग्धा नायिका थः मिजलिसे कामवासनाय् मछाली।

२.२.२ मध्या

मध्याया अर्थ खः - दथु । मुग्धा नायिकासिबे वैश वनेधुकूम्ह नायिकायात मध्या धाइ । मध्या-नायिकाया भति भति मछाःपहः (लज्जा) दयाच्चनी । नायिकायात थःगु वशय् तयेगु कुतः यानाच्चनी ।

२.२.३ प्रगल्भा

मध्या-नायिकासिबे वैश वनेधुकूम्ह बाज्यः वम्ह (अर्धवैश) नायिका हे प्रगल्भा खः । प्रगल्भा-नायिकायाके लज्जाया गुण दैमखु, परिपक्व जुइधुकी । नायिकायात न थःगु वशय् तयेफइ ।

गुलिं गुलिं काव्यशास्त्रीतय्सं मुग्धा, मध्या व प्रगल्भायात स्वकीयाया उपभेदकथं जक चर्चा याःपिं न दु ।

२.३ कामातुरया आधारय्

कामातुरया आधारय् नायिकाया च्यागू भेद दु । थुमित अष्टनायिका न धायेगु याः ।

२.३.१ स्वाधीनभर्तृका

थःगु गुणं मिजंयात अधीनय् तइम्ह विलासिनी नायिका ।

२.३.२ खण्डिता

थः मिजं मेम्ह मिसा हःगुलिं तंचायाच्चम्ह नायिका ।

२.३.३ अभिसारिका

कामातुरं यानाः थः हे मिजं थाय् वनीम्ह वा मिजंयात सःतीम्ह ।

२.३.४ कलहान्तरिता

थः मिजं ह्ययेकूसां मह्यसे च्वनाः लिपा पश्चाताप याइम्ह ।

२.३.५ विप्रलब्धा

थःम्ह सःतूबलय् मिजं मवःगुलिं तंचायाच्चनीम्ह ।

२.३.६ प्रेषितभर्तृका

थः मिजं विदेशय् वंगुलिं कामपीडा जुयाच्चम्ह ।

२.३.७ वासकसज्जा

थः मिजं वइबलय् थःगु कोथा सफासुघर यानाच्चनीम्ह ।

२.३.८ विरहोत्कण्ठिता

थः मिजं ज्याया हुनिं थःथाय् मवःगुलिं कामपीडाय् छटपट जुयाच्चम्ह ।

२.४ जुजुं थःगु अन्तपुरय् यंकीगु आधारय्

थीथी नाटकय् जुजुं थःगु कामवासना पूर्वकेत वा न्ह्याइपुकेत थीथी कथंयापि मिसातय्त थःगु अन्तपुरय् यंकेगु याइ । जुजुं अन्तपुरय् यंकीगु आधारय् भिन्हय्गु भेद दु - महादेवी, देवी, स्वामिनी, स्थापिता, भोगिनी, शिल्पकारिणी, नाटकीया, नर्तिका, अनुचारिका, संचारिका, प्रेषणचारिका, महत्तरी, प्रतिहारी, कुमारी, स्थविरा व आयुक्तिका (भरत, ३४.२९-३१) ।

च्चय् उल्लेख जुयाच्चगु भेद-उपभेदबाहेक मेमेगु आधारय् न आपालं नायिका-भेदया चर्चापरिचर्चा यायेगु याः । विश्वनाथ आचार्य (१४ शदी) थःगु साहित्यदर्पण काव्यशास्त्रय् नायिकाया भेद-उपभेद यानाः स्वसः व चय्य्प्यंगू भेद क्यनातःगु ।

लिधंसा

चौधरी, सत्यदेव (सन् १९९०) भारतीय काव्यशास्त्र । दिल्लीः अलंकार प्रकाशन ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद (विसं २०५७) संस्कृत काव्यशास्त्र । काठमाडौंः भुँडीपुराण प्रकाशन ।

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (विसं २०३१) पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त । काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान । भरत, नाट्यशास्त्रम् (द्वितीय संस्करण) । वरोडाः अरियन्टल इन्स्टिट्यूट, सन् १९५६ ।

मिश्र, भगीरथ (सन् २०१५) काव्यशास्त्र । वाराणसीः विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

वर्मा, धीरेन्द्र, ब्रजेश्वर वर्मा व मेमेपिं (सन् २०१३) हिन्दी साहित्य कोश भाग १ पारिभाषिक शब्दावली । वाराणसीः ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।